

ΣΤΑΥΡΟΥ Χ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ

ΕΓΓΡΑΦΑ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΕΚ Δ. ΜΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1547-1830

Α

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Γνωστά ἔγγραφα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον ἐκ Μάνης, καθόσον γνωρίζω, εἶναι ἐλάχιστα. Ὀλίγοι λόγιοι μέχρι τοῦ νῦν ἡσχολήθησαν εἰς τὴν δημοσίευσιν παρομοίων ἀληθῶς πολυτίμων πηγῶν διὰ τε τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου¹. Ὁ Μανιάτης, ἀδιαφώτιστος ὢν, δὲν ἐφαντάζετο ὅτι τὰ μαρτυροῦντα τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν προγόνων του ἀποτελοῦν ἀντικείμενον ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐφρόντιζε νὰ τὰ διαφυλάττῃ, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ἠφανίσθησαν τὰ πλεῖστα οἰκογενειακά του ἔγγραφα καὶ ἐν γένει τὰ γραπτὰ του μνημεῖα.

¹ Ἐκ τῆς περιφερείας Γυθείου - Μάνης, ἐξ ἀφορμῆς δικαστικοῦ ἀγῶνος, διαρκέσαντος ἀπὸ τοῦ 1838 - 1866, μεταξὺ τῶν Γρηγοράκηδων - Κρονδηράδων καὶ Δημοσίου διὰ τὰ χωρία Τρίνησα, Λάγιον καὶ Βρωμολυγιάν ἐξεδόθη φυλλάδιον, σπανιώτατον ἤδη, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ἐνώπιον τῶν ἐν Ἀθήναις Ἐφετῶν, ἔγγραφοι προτάσεις τῶν ἀδελφῶν Δημητρίου καὶ Παναγιώτου Κρονδηρᾶ, πενήτων, κατὰ Γρηγορίου Θ. Γρηγοράκη ἢ Θεοδορομπεάκον*. Ἐν Ἀθήναις 10 Φεβρουαρίου 1866, 8^ο σελ. 86, ἔνθα συνεξεδόθησαν πωλητήρια, ἐταιρικά ἔγγραφα, ἐπιστολαὶ τῶν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως χρόνων. Ὡσαύτως ἐκ τῆς περιφερείας Οἰτύλου - Μάνης ὁ σοφὸς ἡπειρώτης ΑΘΑΝ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, ὑπηρετήσας ὡς Σχολάρχης εἰς Μάνην, ἐδημοσίευσεν ἐν *«Πανδώρα»* τ. Κ (1870) σελ. 430 - 434 συμφωνητικά, δανειστικά ὁμόλογα τῆς οἰκογενείας Στεφανοπούλων τῶν ἐτῶν 1695 - 1730, καὶ ἐν τ. ΚΒ (1871) σελ. 153 ἕτερον δανειστικὸν ἐκ τοῦ αὐτοῦ οἴκου, τοῦ 1660. Τὰ αὐτὰ ἔγγραφα ἐπανεξέδωκεν ἐκ τῶν πρωτοτύπων, λίαν ἡμαρτημένως ὁμως, εἰς ἄνευ τίτλου φυλλάδιον *«Περὶ Μάνης καὶ Στεφανοπούλων»* ὁ Ν. ΛΑΣΚΑΡΗΣ (Στεφανόπουλος). Ἐν Ἀθήναις 1888, 8^ο σελ. 16 κ.ἐξ. Ὁ Ν. Β. ΦΑΡΔΥΣ, *«Ὑλὴ καὶ σκαρίφημα τῆς ἐν Κορσικῇ Ἑλλην. Ἀποικίας»*. Ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 117 κ.ἐξ., διαθήκην τοῦ ἐπισκόπου Μαΐνης Παρθενίου Καλκανδῆ τοῦ 1682. Ὁ Α. ΖΩΗΣ, ἐν *«Μαλεβῶ»* Ἔτ. Ε (1925) σελ. 403, ἐπισκοπικὸν ἔγγραφον τοῦ Θεοῦ Μπούβαλη, ἐπισκόπου Σταυροπηγίου - Ζαρνάτας διὰ τὴν ἐκδοσιν διαζυγίου τοῦ 1707, καὶ αὐτ. ἐν σελ. 413 ἐπιτροπικὴν ἐπιστολὴν τῆς Πρεσβυτέρας Αἰκατερίνης Δημ. Σαλαμονοῦ Λεονταρίτου ἐκ Προαστίου τοῦ 1827. Καὶ εἴ τι καὶ ἄλλος.

Ἦδη λογίζομαι εὐτυχής, διότι μοῦ δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ προσφέρω καὶ εἰς τοὺς μελετητὰς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου ἐπὶ τουρκοκρατίας σειρὰν ἐξ ἐξήκοντα τεσσάρων ἐγγράφων, πωλητηρίων, δανειστικῶν, διαθηκῶν, κλπ., πάντων ἀνεκδότων καὶ ἐκ τῶν πρωτοτύπων. Ἀποτελοῦν τὴν πρώτην σειρὰν τῶν ὅσων γραπτῶν μνημείων ἀπὸ πολλοῦ χρόνου καταβάλλω φροντίδα νὰ συλλέξω ἀπὸ τὴν γενέτειράν μου περιφέρειαν τῆς Καρδαμύλης, τῆς ἔξω Δυτικῆς ἢ «Ἀποσκιαδερῆς» Μάνης. Προεκρίθη, ἵνα ταῦτα ἀποτελέσουν τὴν πρώτην ἐνότητα, τοῦτο μὲν, διὰ τὸ ὁμοιογενὲς τοῦ περιεχομένου των, τοῦτο δέ, διότι ἀναφέρονται καὶ προέρχονται ἀπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν.

Ἀπαντα τὰ ἐγγραφα τῆς παρουσίας ἐκδόσεως ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιὰν καὶ πολύκλαδον «γενιάν», τῶν Σέρβων - Κατηρέων, ἀπὸ τὸ χωρίον Κάλυβες, τοῦ τ. δήμου Καρδαμύλης, τῆς ἐπαρχίας Οἰτύλου. Κάτοχος αὐτῶν εἶναι ὁ κ. Βασίλειος Κατηρέας, ὑπάλληλος Τ.Τ.Τ., ὅστις μοὶ τὰ παρεχώρησε πρὸς σπουδὴν καὶ ἔκδοσιν καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον ὀφείλω ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν νὰ ἐκφράσω τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας μου.

Ἡ οἰκογένεια Κατηρέων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐγγράφων, παραδίδεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1547 καὶ παρουσιάζεται ὑπὸ τὰ ἐπώνυμα, «Σέρβος ἢ Σέρβας», «Κατσήρης», καὶ τὰ ὑποκοριστικά τούτων «Σερβάκης, Κατηράκης, Κατηρέας». Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1547 (ὑπ' ἀρ. Ι), τοῦ καὶ ἀρχαιότερου τῆς συλλογῆς, οὐδὲν τῶν ἀνωτέρω ἐπωνύμων ἀπαντᾷ. Εἶναι εὐλογον ὅμως νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι ἐν τῶν ἀναγραφόμενων ἐν αὐτῷ προσώπων θὰ εἶναι Σέρβος - Κατσήρης. Τοῦτο ἐνδεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὸ ἐγγραφον αὐτὸ εὐρίσκεται μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς οἰκογενείας. Νομίζω ὅτι ὁ χωρὶς ἐπώνυμον «ὁ χαρτοφύλακας ὁ Στυλιανὸς», ὁ καὶ ἀγοραστής, εἶναι Σέρβος - Κατσήρης.

Γραπτῶς πρῶτον τὸ ἔτος 1600 (ὑπ' ἀρθ. ΙΙ ἐγγρ.) παραδίδεται ὡς τὸ τῆς οἰκογενείας ὄνομα τὸ «Κατσήρης¹». Τὸ παλαιότερον ὅμως φαίνεται ὅτι εἶναι «Σέρβος²». Τοῦτο ἄλλωστε συμφωνεῖ καὶ πρὸς δύο παραδόσεις, αἵτινες κατὰ τοὺς κ.κ. Β. καὶ Π. Κατηρέους ἔχουν οὕτω: Κατὰ τὴν πρώτην, οἱ ποτὲ ἀδελφοὶ Νικολάκης, Στασινὸς καὶ Γιαννάκης Σερβάκηδες μετὰ τῶν Σταματάκη, Κατσουλάκη, Μποσινάκη καὶ Ρουσάκη ἦλθον μὲ μίαν σκοῦναν ἀπὸ τὰ Χανιά—κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν ἀπὸ τὴν Ἱεράπετραν—τῆς Κρήτης καὶ ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Σελίνισταν

¹ Τὸ «Κατσήρης» θεωρῶ παρωνύμιον ἢ καὶ δηλωτικὸν ἐπαγγέλματος (Κατῆς (τουρκ. λ.) = τελώνης) Περβ. ὑπ' ἀρ. ΙV ἐγγρ. (1618) ὅπου Καζῆς Πούχαλης· ὁμοίως Βοῖδῆς (=Βοῖβονδῆς) Μαυρομιχάλης καὶ Κατῆς Μαυρομιχάλης.

² «Constantin Servo» ἀπαντῶμεν εἰς Ἑνετικὸν ἐγγραφον τοῦ 1545 εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ἐν Κεφαλληνίᾳ (Κ. Σάθα Μνημεῖα τ. VI σ. 284,1).

τοῦ Λεύκτρου. Ὁ Νικολάκης ἐκ τῶν ἀδελφῶν ἔμεινεν ἐκεῖ καὶ ἀπ' αὐτὸν κατάγονται οἱ σημερινοὶ Κοτσηρέοι τῆς Σελινίτσης - Λεύκτρου. Ὁ Στασινός, ὁ Γιαννάκης καὶ οἱ λοιποὶ ἦλθον εἰς τὴν Χώραν (Καρδαμύλην) καὶ κατόκησαν.

Κατὰ τὴν δευτέραν, ἡ οἰκογένεια προήρχετο ἀπὸ τὰ Σερβαίικα τῆς Σπάρτης. Ἦλθον εἰς τὴν Χώραν καὶ ἀπ' ἐκεῖ κατήλθον εἰς Κάλυβες, ὅπου τὸ παλαιότερον «Κατσηρέϊκο σπίτι» φέρει χρονολογίαν 1615.

Ὅντως αἱ παραδόσεις αὗται, ἐὰν δὲν εἶναι ὑστερογενεῖς, ἔχουν ἱστορικές τινας ἀληθείας. Εἰς τὴν περιφέρειαν ὑπάρχουν καὶ σήμερον οἰκογένειαι Σταματέων, Κατσουλέων, Μποσινέων, Ρουσέων¹.

Εἰς Ζάκυνθον παραδίδεται οἰκογένεια Σέρβου ἐκ Κρήτης (1582), καθὼς καὶ ἑτέρα ἐκ Μάνης (1717)². Ὡσαύτως καὶ ὁπλαρχηγὸς Σέρβος, ἐξ Ἀκαρνανίας, δρᾷ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν³. Στερούμεθα βεβαίως ἱστορικῶν ἀποδείξεων ὅτι οἱ Σέρβοι τῆς Κρήτης, τῆς Μάνης καὶ τῆς Ρούμελης ἦσαν τοῦ αὐτοῦ οἰκογενειακοῦ κορμοῦ κλάδοι. Ἐπίσης δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν γνώμην περὶ τοῦ ποῖα ἡ ἀρχικὴ αὐτῶν προέλευσις.

Ὡς πρὸς τοὺς Σέρβους τῆς Μάνης ἡ μᾶλλον πρόσφορος πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν παράδοσις φαίνεται ἡ δευτέρα.

Χωρίον Σερβαίικα ὑπάρχει εἰς τὸν τ. δῆμον Καστορίου τῆς Λακεδαιμόνος⁴. Δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ θέμα νὰ ὑπομνησθῇ γνωστὸς ἐν τῇ Ἱστορίᾳ Λακεδαιμόνιος, ὁ Φραγκούλιος Σερβόπουλος, διατελέσας πρέσβυς Ἀννης Νοταρᾶ καὶ Δημητρίου Παλαιολόγου⁵.

¹ Ἰωάννην *Ro(s)sea* χρησιμοποιοῖ ὡς πλοηγὸν τοῦ ὁ πρῶτος ἀρχαιολόγος Κυριακὸς ἐξ Ἀγκῶνος τῷ 1447 εἰς τὸ ταξίδιον ἀπὸ Ταινάρου εἰς Πύλον κ.λ.π. (βλ. R. Sabbadini. Ciriaco d'Ancona e.t.c. ἐν «*Miscellanea Ceriani*», Milano 1910 σ. 210 (f. 110) καὶ 211 (f. 107) Τὸ «*Rossea*» εἶναι τὸ παλαιότερον παραδεδομένον ἐπώνυμον Μανιάτου εἰς —έας, καθ' ὅσον γνωρίζω.

² Λ. ΖΩΗ Ἰστ. Λεξ. Ζακύνθου σ. 997 (ἐν λ.).

³ Λεξ. Ἐγκυκλ. τ. 11 σελ. 420^β (ἐν λ.) Ὁ Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ ἀναγράφει «*Antonio Servo*» ἐν Νάξῳ (*Byz. Zeit.* τ. XIII (1904) σ. 147. Πρβ. καὶ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ «*N. Ἑλλήν.*» τ. Δ (1907) 471).

⁴ Ι. Δ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ, Πίναξ χωρογραφικὸς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1846 σ. 60, Ι. ΝΟΥΧΑΚΗ, Ἑλληνικὴ χωρογραφία. Ἐν Ἀθήναις 1901 σ. 732. Κατὰ τὸν Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΝ «*Ἀθηνα*» τ. ΜΗ σ. 75 τὰ ὀνόματα ταῦτα εἶναι κυριώνυμα καὶ παράγονται ἐκ τοῦ πληθ. π.χ. (Ἡ) Λιάκος - Λιακαῖοι - Λιακαίικα (οἱ τῆς οἰκογενείας τοῦ Λιάκου) οὕτω καὶ Σέρβος - Σερβαῖοι - Σερβαίικα κ.λ.π. καὶ ἡ ὀρθὴ γραφὴ Αἰικα. «*Σέρβια . . . περὶ τὰ μεθόρια Θεσσαλίας κειμένη πόλις*» ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, Ἱστορίαι Β. III, Κεφ. 50 (Bonnae) σ. 355 βλ. F. DVORNIK, *Les Slaves Byzance et Rome au IXe siècle*. Paris 1926 σελ. 236.

⁵ «*N. Ἑλλήν.*» τ. Δ (1907) 454, 457, IB 179, 181, ΙΔ 216 (ἀρ. 39). Ὁμοίως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως Σερβόπουλος Ἰωάννης βιβλιογράφος καὶ στηλοκόπας *N. Ἑλλήν.* τ. Γ (1906) σ. 476.

Σχετιζομένη ή οίκογένεια τῶν Σέρβων καί αἱ ἄλλαι ἐν τοῖς ἐγγράφοις καί ἄλλοθεν παραδιδόμεναι τῆς περιφερείας οἰκογένειαι, ὡς λ.χ. τῶν Καβάκηδων, Φωκάδων, Χειλάδων, Τρουπάκηδων, Σγουρῶν, Παχυγιανναίων, Μιχολιναίων, πρὸς συνωνύμους τοιαύτας τῆς Λακεδαίμονος τῶν χρόνων τοῦ δεσποτάτου καί ἐπομένως, δύναται βασίμως νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ Σέρβοι προήρχοντο ἀπὸ τὸν ὁμώνυμον συνοικισμόν τῆς ἀκμαζούσης τότε Βορδωνίας. Κατὰ τὸ 1460, φεύγοντες οὗτοι μετ' ἄλλων τὸν τουρκικὸν ζυγὸν ἢ καὶ πρότερον ἔνεκα στρατιωτικῆς ἢ ἄλλης ὑπηρεσίας, θὰ διέβησαν τὰς ὄροσειράς τοῦ Ταυγέτου καί θὰ ἐγκατεστάθην ἐπὶ τῶν δυτικῶν αὐτοῦ κλιτύων, ὅπου τοῖς παρείχετο μεγαλυτέρα ἀσφάλεια ζωῆς. Παραδόσεις, οἰκογενειακὰ ὀνόματα, ἐκκλησίαι καί τὰ κτιτορικὰ αὐτῶν, ἀλλὰ καί ἄλλαι πηγαὶ ἐνισχύουν τὴν ἐκδοχὴν ταύτην¹.

Ἐπειδὴ τὰ ἐν τοῖς ἐγγράφοις ὑπ' ἐμοῦ προτασσόμενα κυρίως ἀποβλέπουν εἰς τὸ νὰ καταδείξουν τὸ ἱστορικὸν κλίμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζησαν τὰ πρόσωπα καί ἐγεννήθησαν αἱ νομικαὶ σχέσεις τοῦ βίου των, δὲν εἶναι ἄνευ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν νομικὸν μελετητὴν βραχὺ ἱστορικὸν τοῦ τόπου τῆς προελεύσεως αὐτῶν.

Ἡ Καρδαμύλη ἦτο πόλις γνωστὴ ἀπὸ τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους². Ἀπεῖχε, κατὰ τὸν Πausanias³, ὀκτὼ σταδίους ἀπὸ θαλάσσης, ἔκειτο δὲ, κατὰ τὸν Στράβωνα⁴, ἐπὶ «πέτρας ἐρυμνῆς».

Ἐπὶ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἡ «Καρδαμύλη Λακεδαιμονίων ἐστὶν ὑπήκοος τῶν ἐν Σπάρτῃ, βασιλέως τοῦ Αὐγούστου τῆς Μεσσηνίας ἀποτεμνομένου»⁵. Κατὰ τὴν ὑπερχιλιετὴ Βυζαντινὴν περίοδον χάνονται τὰ ἴχνη τῆς ζωῆς της καὶ μόνον τὸ 1278 ἐμφανίζεται εἰς ἐνετικὸν ἐγγραφον, ὡς Καπετανία τῆς Ἀρδουβίστης ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν Μιχαὴλ Σπανόν⁶. Παραδόξως οὔτε εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως γίνεται περὶ αὐτῆς λόγος. Θ' ἀπετέλει ἐν τῶν κάστρων καὶ τμημα τῆς περὶ τὴν Γιστέρναν-Λεύκτρου Καστελλανίας τοῦ «Πρίγκιπα Γυλιάμου»⁷. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ δεσποτάτου

¹ Τὸ κτιτορικὸν (ἀνέκδοτον) (1592) τοῦ Ναοῦ τῆς (κάτω) Ἀγίας Σοφίας Γουρνίτσων φέρει ὡς κτίτορας αὐτῆς τὸν «κύρ Στρατηγίου Μιχολίνα καὶ Κάλλιστον Παχυγιάννην». Ἐν Εὐαγγελίῳ (Ἐνετία 1745 σελ. 2) δὲ τοῦ αὐτοῦ Ναοῦ ὑπάρχει ἀφιέρωσις τοῦ δωρητοῦ ἔχουσα οὕτω: «ὑπὲρ ὑγείας Νικολάου Παχυγιαννέα ἐκ Βορδωνίας τῆς Σπάρτης». Ὡστε ὁ δωρητὴς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ζῶν εἰς Βορδωνίαν ἐγνώριζε ὅτι εἰς Ναὸς εἰς Καρδαμύλην ἦτο τῆς οἰκογενείας του.

² I, 150, 292, ΗΡΟΔ. 8, 75, ΘΟΥΚ. 8, 24.

³ ΠΑΥΣ. Λακ. III 26, 5.

⁴ ΣΤΡΑΒ. 8, 360, καὶ PLIN. 4, 16. Βλ. ΑΘ. ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Περὶ τῆς ἐν τῇ Δ. Μάνῃ ἀρχαίας πόλεως Καρδαμύλης ἐν «Ἐφημ. τῶν Φιλομαθῶν» τ. ΚΑ (1873) σ. 2644 κέξ

⁵ CL. PTOLEMAEUS, *Geogr.* L. III, 14, 43.

⁶ TAFEL-THOMAS, *Urkunden*, Wien 1858, τ. 3, σ. 233 καὶ 234

⁷ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (Ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1940) στ. 3035 κέξ.

ἡ περιφέρεια τῆς Ἀρδουβίστης εἶχε δοθῇ ὡς τιμάριον εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον¹.

Ἐξ ἄλλου αἱ σχέσεις τῆς Δ. Μάνης πρὸς τοὺς Παλαιολόγους, τοὺς Καντακουζηνούς καὶ τοὺς Μελισσηνοὺς προσεπιμαρτυροῦνται καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων εἰδήσεων². Ὅτι λίαν εὐστόχως ὁ ἀκαδημαϊκὸς Σωκρ. Κουγέας³ παρατήρησε διὰ τὴν Ἀβίαν, ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Καρδαμύλην, δηλαδὴ ὅτι ὑπάρχουν «τεκμήρια ἀναμφισβήτητα τῆς συνυπάρξεως βυζαντινῆς ζωῆς καὶ βυζαντινῆς κινήσεως εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὑπὸ τοὺς Παλαιολόγους Δεσποτάτου τοῦ Μορέως».

Οἱ ἐκεῖ ὑστεροβυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης Ἀγίας Σοφίας, τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Πωγωνίτης καὶ ἄλλοι, κρινόμενοι ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως, ἀνάγονται εἰς τοὺς χρόνους τῶν Δεσποτῶν ἢ μαρτυροῦν τεχνοτροπίαν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Μυστρᾶ⁴. Ὄταν τὸν Μάϊον τοῦ 1460 κατέπιπτε τὸ ἔσχατον τοῦ Ἑλληνισμοῦ παλλάδιον ἐν Πελοποννήσῳ, ὅπερ ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνας ἠγωνίσθη ἵνα ἀπαλλαγῇ τῆς λατινοκρατίας ἢ χερσόνησος, ἀνασυσταθῇ εἰς Ἑλληνικὴν πολιτείαν καὶ ἀναδειχθῇ ἐστία λογοτεχνικοῦ βίου, πολλαὶ ἀρχοντικαὶ καὶ μὴ οἰκογένειαι τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῶν γύρω πόλεων καὶ κωμῶν τῆς Λακεδαίμονος καὶ Μεσσηνίας, ἐγκαταλείψασαι τὰς ἐστίας των, κατέφυγον ἐπὶ τῶν Α. καὶ Δ. ὑπωρειῶν τοῦ Ταυγέτου. Ἐκεῖθεν ἐπύκνωσαν τοὺς κατωκημένους τόπους τῆς Μάνης καὶ ἀνήγειρον νέους συνοικισμούς. Ἐντεῦθεν διεξήγαγον εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους μετὰ τῶν ἐντοπίων ἀνεκδότως τοὺς ὑπὲρ ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνας.

Τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν παράδοσιν ἀπηχῶν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους

¹ Γ. ΦΡΑΝΤΖΗ, *Χρονικὸν* (Bonn.) 131, 3 καὶ 390, 12. W. MILLER, Ἰστ. τῆς Φραγκ. ἐν Ἑλλάδι, (Μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1909-1910) τ. Β. 85. Δ. ΔΟΥΚΑΚΗ, Μεσσηνιακὰ τ. Β (ἐν Ἀθήναις 1908) σ. 93.

² Εἰς *Πανδώραν* τ. Α (1850-51) ἐδημοσιεύθη «Ὁρισμός» δεσπότη Παλαιολόγου, πιθανῶς Θεοδώρου Β, τοῦ 1440 πρὸς τοὺς (Ἰ)σπανοὺς τῆς Ἀρδουβίστης (κακῶς ἔγραψεν ὁ ἐκδότης Ἀνδρουβίστης). Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια* Δ (1930) σ. 17, ἐνθα ἀνεδημοσιεύθη ὁ «Ὁρισμός». Ὁ Γ. ΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρον.* 159, 14 ἀναγράφει ὅτι τὸ Προάστιον τῆς Ἀρδ. ἀνήκεν ὡς τιμάριον εἰς Λέοντα τὸν Μελισσηνόν. Βλ. ἐπὶ τούτοις καὶ Σ. ΚΟΥΓΕΑΝ, *Ἑλληνικὰ* τ. Α σ. 380¹ καὶ τ. ΣΤ σ. 276².

³ Ἐνθ' ἄνωτ. τ. ΣΤ σελ. 276.

⁴ Περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καρδαμύλης ἡσχολήθη ὁ ἄγγλος Βυζαντινολόγος-ἀρχιτέκτων H. MEGAW, *Byz. Architecture in Mani*, ἐν *Ann. Brit. School.* τ. XXXIII σ. 208 κέξ. καὶ μόνον διὰ τὴν «Ἀγίαν Σοφίαν» (Γούρνιτσα) καὶ τοὺς «Ἀγίους Θεοδώρους» (Ἀνωθεν τοῦ Προαστίου).

ὁ Μανιάτης λόγιος Νικήτας Νηφάκης¹ ἔγραφεν εἰς τὴν ἑμμετρον ἱστορίαν του τῆς Μάνης ὅτι :

Σ' αὐτὰ τὰ ὄρη φύγανε οἱ μαῦροι Σπαρτιάται
κ' εἶν' αὐτοὶ ποὺ λέγονται τὴν σήμερον Μανιάται.

Δέον ἔτι νὰ σημειωθῇ, ὥς πηγάζει ἄλλωστε καὶ ἐκ τῆς μελέτης ἐνίων ἐπωνύμων καὶ τοπωνυμιῶν τῶν ἐγγράφων, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τῶν ἔργων τοῦ Κ. Σάθα, τοῦ W. Miller καὶ ἄλλων ἱστορικῶν, ὅτι εἰς τὴν Ἀρδούβισταν ἐγκατεστάθησαν καὶ ἐξ Ἡπείρου στρατιῶται, ἀκουόμενοι εἰς τὴν ἱστορίαν ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν ὄνομα Ἀλβανοί, τοὺς ὁποίους οἱ Δεσπότες κατὰ καιροὺς εἶχον προσλάβει εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν των. Οἱ Ἀλβανοὶ οὗτοι στρατιῶται, ἱστορεῖ ὁ Ραφφενέλ², καταφυγόντες εἰς τὸν Ταύγετον, ἄλλοι μὲν μετέβησαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων καὶ Ἑνετῶν, ἄλλοι δέ, ἐλάχιστοι τὸν ἀριθμὸν, προὔτιμησαν βίον ριψοκίνδυνον καὶ ἐνέμειναν εἰς τὰ καταφύγια των εἰς κατάστασιν ἀποστασίας φανερᾶς καὶ διαρκοῦς³. Οὕτω μόνον δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν κυριῶνυμα τοπωνυμικὰ τῆς περιφερείας, ὥς «*τοῦ Μπούα*» (περιφ. Τσερίων) «*τοῦ Πούχαλη*», «*τοῦ Μενάγια* τὸ λαγκάδι», (περιφ. Ἐξωχωρίου) ὥς καὶ ἕτεραι τοποθεσιῶν ὀνομασίαι. Εἶνε ἀληθῶς τολμηρὸν νὰ δεχθῶμεν τὴν παρὰ ξένων καὶ ἡμετέρων ἐξενεχθεῖσαν γνώμην ὅτι αἱ ξενικαὶ αὗται τοπωνυμῖαι εἶναι σλαβικαί, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Σλάβων Ἐξεριτῶν καὶ Μελιγκῶν τὸν 9^{ον} αἰῶνα, ὥσάν οἱ μετέπειτα αἰῶνες νὰ μὴ εἶχον ζωήν.

Ὁ Ἀθανάσιος Πετρίδης παρατηρεῖ «ὅτι μεταξὺ τῶν ἀνεξαρτήτων ὀρεινῶν Ἡπειρωτῶν καὶ τῶν λεγομένων Ἐλευθερολακῶνων ὑπάρχει μεγίστη ὁμοιότης βίου ἡθῶν, ἐθίμων καὶ γλώσσης περίπου»⁴. Προσθετέον ἀκόμη τὸ ὅμοιον τῶν τοπωνυμίων, ὥς θὰ καταδειχθῇ εἰς τὸ Γ κεφάλαιον τῶν σημειώσεων ἐπὶ τῶν ἐγγράφων. Οἱ ἡπειρωταί, Κλαδάς, Μπούας, (Μ)πο(ύ)χαλης, Μενάγιας, διετέλεσαν στρατιωτικοί

¹ Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἡθῶν, χωρίων καὶ ἱντράδων αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν, ἐν G. MAURER. Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς τ. Α. (Μτφ. Εὐστ. Καραστάθη) Ἀθῆναι 1943 σελ. 145 στ. 7 - 8. Ὁ Μ. ἐσφαλμένως κρίνει (σημ. 24) ὅτι ὁ ποιητὴς εἰς τοὺς στίχους του ἐννοεῖ τοὺς παλαιοὺς Σπαρτιάτας.

² Κ. ΡΑΦΦΕΝΕΛ, Ἱστορία τῶν Νέων Ἑλλήνων (Μτφ. Κ. Κοκίδου). Ἐν Ἀθήναις 1861 σ. 39.

³ Ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ JAC. BARBARIGO, Γεν. Βενετοῦ Προνοητοῦ τοῦ Μορέως, (Κ. ΣΑΘΑ, Μνημεῖα τ. VI. 29,7 καὶ 49,20) βλέπομεν ὅτι εἰς τὸν πόλεμον τῶν ἐτῶν 1465 - 66 μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετῶν μετέχουν ὡς ἀρχηγοὶ στρατιωτικῶν τμημάτων ἐκ Μάνης, οἱ Μπουαῖοι, Κλαδάδες, Μποχαλαῖοι κ. ἄ. σύμμαχοι τῶν Βενετῶν. Βλ. Δ. ΔΟΥΚΑΚΗ, ἐνθ. ἀνωτ. τ. Β σ. 104 κέξ. Α. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἀθῆναι 1923 σελ. 17 κέξ.

⁴ «Πανδώρα» τ. ΙΘ (1898-69) σ. 227.

ἀρχηγοὶ εἰς περιφερείας Α. καὶ Δ. τοῦ Ταυγέτου, ἐπολέμησαν ἀνδρείως καὶ πολλοὶ αὐτῶν συνανεμίγησαν μετὰ τῶν γηγενῶν¹.

Τὰ ἔγγραφα, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ μεσαιωνοδίφης Κ. Σάθας, ἀντλῶν ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Ἑνετίας, διδάσκουν ὅτι ἡ Μαντίνεια, ἡ Γαῖστὰ, τὸ Λεπτίνι, ἡ Ἀρδουβιστα, τὸ Προάστιον, ἡ Καστάνια, ἡ Πλάτσα ἦσαν τὰ ὄχυρά στρατιωτόπια, τὰ προβαλόντα ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν εἰς τοὺς Τούρκους².

Ἡ Καπετανία τῆς Ἀρδουβίστας τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος φαίνεται νὰ εἶχε τρεῖς κώμας, τὸ Λεπτίνι, τὴν Καρδαμύλην, Χώραν ἢ καὶ Ἀρδουβισταν τότε καλουμένην, καὶ τὸ Προάστιον³. Ὁ Guilletiere παρέχει πολύτιμον τῶν χρόνων του εἶδησιν, γράφων ὅτι ἡ πολίχνη τῆς Καρδαμύλης ἔκειτο ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἐσωτερικῶς εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας λεύγας καὶ ὅτι αὕτη ἦτο μία τῶν πλουσιωτέρων τοῦ Brazzo di Maina, διὸ καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν τὴν ὀνομάζουν χωρίον ἀλλὰ χώραν⁴. Ὁ ἱστοριογεωγραφικὸς τοῦ μέσου αἰῶνος ὄρος «χώρα» ἐχρησίμευεν ἵνα δηλώσῃ ὅτι τὸ χωρίον ἦτο διεσπασμένον εἰς συνοικίας, μὲ μεγάλην ἑκτασιν γῆς, παρέχον τὴν ὄψιν ἐκτεταμένης πόλεως ἢ περιοχῆς κατωκημένης⁵. Τὸν ΙΓ' αἰῶνα, κατὰ τὸν Buchon, ἡ Καπετανία ἀπετελεῖτο ἐξ ὀκτὼ χωρίων ἢ κατωκημένων τόπων, ἦτοι: 1) Arduivista ἢ Megali-Chora, 2) Nix(c)ono di Ardouvista, 3) Crimignono di Ard., 4) Prastio, 5) Lentini, (τὸ Prastio καὶ Lentini ἐτέλουν τότε ὑπὸ ἴδιον ἑκαστον, ἀνεξάρτητον τοῦ τῆς Ardouvista, ἄρχοντα), 6) Ceria di Ard, 7) Celisti di Ard. καὶ 8) Precista di Ardouvista⁶. Ὡστε παρατηρεῖται σημαντικὴ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ παρ' ὅλας τὰς ἐν τῷ μεταξὺ δηώσεις, πυρπολήσεις καὶ μεταναστεύσεις.

Μολονότι συνηθεστάτη, ὥς γνωστόν, ἡ παραφθορὰ τῶν ἐλληνικῶν ὀνομάτων παρὰ τῶν ξένων, ἐν τούτοις αἱ ἀνωτέρω ὀνομασίαι τῶν χωρίων συμφωνοῦν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Νηφάκη εἰς τὴν χωρογραφίαν τῆς Μάνης (τέλος ΙΗ' αἰ.) ἀναγραφόμενα, ὥς ἀπαρτίζοντα τὴν Καπετανίαν, ἦτοι:

Τὰ Τσέρια καὶ οἱ Κάλυβες, Ξεχωρι, Σκαρδαμούλα,
Πραστίο, Λιασύνοβα καὶ Σαῖδονίτσα οὔλα,

¹ Οὕτω: «Clada Reis in Xigo» δηλ. καπετάνιος τοῦ Ζυγοῦ (Κ. Σάθας VI. 221, 2), «Andrea Menagia provisionato e Capo» (VI, 280, 14), Pifani Clada, domini castri Verdogne in Brachio Maine (V. σ. 31, 39) κ. ἄ. Βλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Ἀρχαῖα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς οἰκογ. τῶν Κομ. Κλαδαίων (1366-1803) Ἀθήνησιν 1872 σ. 2, Α. ΧΑΤΖΗ, Οἱ Ραοῦλ, Ράλ, Ράλαι (1080-1800) Kirchhain 1909, σ. 51 καὶ 55.

² Κ. ΣΑΘΑΣ, τ. VI σ. 221, 15-16, καὶ 226, 25-32.

³ Αὐτόθι, τ. VI σ. 44, 12 καὶ 226, 31. Παραλλήλως ζῇ καὶ τὸ ἀρχ. ὄνομα Σκαρδαμούλα.

⁴ Hist. Anc. et Nouv. Athènes. 3me éd. Paris 1676 σ. 24.

⁵ Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις εἰς τὴν Νεωτέραν Γεωγραφίαν τῆς Ἠπείρου. Ἐν Ἀθήναις 1937, σ. 12. ⁶ BUCHON, Nouv. Recherches Historiques P. 1845, τ. I σ. 283.

αὐτὰ καὶ ἡ Ἀνδρουβίστα καὶ ὅλα τὰ πουλία
εἰς τὴν ποδιά εὐρίσκονται τοῦ Μακρινοῦ Ἡλίου¹.

Ἐκ τούτων δύσκολον εἶναι νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς ἐὰν ὑπὸ τὴν λέξιν «Ἀρδούβιστα» ἐννοεῖται κώμη ἢ γενικώτερον διοικητικὴ ἢ στρατιωτικὴ Περιφέρεια ἢ, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, ἀμφοτέρω ταῦτα.

Τὰ ὅρια αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου ἐξετείνοντο πρὸς Ἀνατολὰς μέχρι τοῦ τ. Δήμου Φάριδος (Ξηροκάμπι) καὶ τῶν Μπαρδουνοχωρίων τῆς Λακεδαιμόνος, περιλαμβανούσης τὸν κύριον κορμὸν τοῦ Ταῦγέτου. Πρὸς Β. ἐγειννείαζε μὲ τὴν καπετανίαν τῆς Ζαρνάτας ἢ τοῦ Σταυροπηγίου καὶ πρὸς Ν. μὲ τὴν τοῦ Ζυγοῦ ἢ Λεύκτρου. Ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐτιμήθη ὡς ἔδρα ἰδίας ἐπισκοπῆς², εἶχε δέ, κατὰ τὸν W. Leake, ἑπτακοσίας οἰκίας³, καὶ ἐτέλει ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τῆς ἰσχυρᾶς οἰκογενείας τῶν Τρουπάκηδων⁴. Τέλος τῷ 1821 ἡ Καρδαμύλη «ἐθεωρεῖτο ὡς στρατιωτικὴ ἐστία καὶ ὡς κέντρον διὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως⁵».

Πολλὰ ἔχει τις νὰ διδαχθῇ ἐκ τῶν δημοσιευομένων κατωτέρω ἐγγράφων. Ἐκ τούτων ἀρκούμεθα εἰς δύο τινὰ νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχήν. Πρῶτον ὅτι ἡ γλῶσσα των εἶναι ἀμιγῶς δημώδης τῆς ἐποχῆς Ἑλληνικῆ. Εἰς ὅλα τὰ ἐγγράφα, ἐξαιρέσει τοπωνυμίων τινῶν ἀμφιβόλου ἐτυμολογικοῦ, μόνον ὀλίγαι ξενικαὶ λέξεις ἀπαντῶσι καὶ αὐταὶ ἵνα δηλώσουν μέτρα καὶ σταθμά, νομίσματα καὶ ἐνδύματα (π. χ. μπότηζα, γαζέττα, ριάλι (Ἰταλ.) γρόσι, παρᾶς, πεσκίρι (Τουρκ.) βελέντζα (Ἀλβ.)), μόνον δὲ τρεῖς οὐσιωδέστεραι, ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον (ἀμανάτι

¹ G. MAURER ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 147 στ. 69-72. Ἐκ δὲ τῶν ἐπισήμων στοιχείων τοῦ Ὑπ. Ἐσωτερικῶν, τὰ χωρία τοῦ τ. δήμου Καρδαμύλης (Ἀνδρουβίτσης) ἔχουν οὕτω: Καρδαμύλη, Γούρνισα, Ἐξωχώριον, Ἰατρεῖκα, Κάλυβες, Κοψολαιμεῖκα, Κοτσουμαρεῖκα, Λάγκος, Λεπτίνι, Λιμπόχοβα, Λιασίνοβα, Νικοβον, Πετροβοῦνι, Προάστιον, Σαῖδών, Τσέρια, Τροσκονά, Πρίπιτσα, Χώρα Κολιμπετσεῖκα. (ΑΛ. ΔΡΑΚΑΚΗ - ΣΤ. ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΥ. Ἀρχεῖα περὶ τῆς συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων 1836-1839. Ἀθήναι 1939 τ. Α σ. 171)

² Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗ, Ἡ Μητρόπολις Ζαρνάτας καὶ αἱ ἐν Μάνῃ Ἐπισκοπαί. Ἐν Ἐρμουπόλει 1922 σ. 50. Ἀρχιμανδρίτου ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐκκλησ. Σελίδες Λακωνίας. Ἐν Ἀθήναις 1939 σελ. 56 κέξ.

³ W. LEAKE, Travels in the Morea τ. I σ. 315.

⁴ F. ROUQUEVILLE, Voyage en Morée, Paris 1805 τ. II σ. 213. Α. ΓΟΥΔΑ, Τρουπάκαι ἡ Μούρτζινοι (ἐν Βίοις Παραλλήλοις, ἐν Ἀθήναις 1876 τ. Η σ. 401 κέξ.).

⁵ Ι. Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ, Ἑλληνικά Ὑπομνήματα κ.λ.π. Ἀθήνησι 1856 σ. 5. Τὸ Ἀρχεῖον Δ. Ρώμα, ὅπερ ἐξέδωκε εἰς δύο Τόμους ὁ Δ. Καμπούρογλου, περιλαμβάνει ἐπιστολὰς τῆς «Ἐφορίας τῆς Σπάρτης» (1825-1827), ἐξ ὧν καταφαίνεται ὅτι ἡ Καρδαμύλη ἦτο ἔδρα τῆς Ἐφορίας καὶ κέντρον. ὅθεν κατηυθύνετο ὁ νικηφόρος ἀγὼν τῶν Μανιατῶν κατὰ τοῦ Ἰμβραήμ. (Βλ. Ἀρχεῖον τ. Β σελ. 294, 334, 415 κ.ά.)

μαχαλᾶς καὶ σέμπρος)¹. Δεύτερον ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν τοῖς ἐγγράφοις ἀνδρῶν γνωρίζουν γραφὴν καὶ ἀνάγνωσιν, διατηροῦντες καὶ διδασκάλους (βλ. ἐγγρ. ὑπ' ἀρ. XXII¹⁶)². Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐνέχει μεγαλυτέραν σημασίαν, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὅτι εἰς τὸν τόπον τῆς προελεύσεως τῶν ἐγγράφων ἡμετέροι καὶ ξένοι ἱστορικοὶ παραδέχονται ὅτι ἐγκατεστάθησαν καὶ μάλιστα μονίμως τὰ κατὰ καιροὺς εἰς Πελοπόννησον ἐπιδραμόντα ξενικὰ φύλα, οἷον Σλάβοι καὶ Ἀλβανοί³.

¹ Ὁ καθηγητὴς Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ (Σλάβοι καὶ Σλαβόφωνοι εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, ἐν *Πρακτ. Ἀνθρωπολ. Ἑταιρ.* Ἔτ. 1926 σ. 25) ἀποδέχεται τὴν παρατήρησιν τοῦ GASTER (Anzeiger Indogermanischer Forschungen VI σ. 61) ὅτι αἱ τρεῖς ἑκατοντάδες σλαβικαὶ λέξεις αἱ ἀπαντῶσαι κατὰ τόπους (κοινῶς γνωσταὶ εἶναι ἐλάχισται, ροῦχο, λόγγος, κοτέστι, κλπ.) δὲν μετεδόθησαν ὅλαι ἀμέσως, ἀλλὰ καὶ ἐμμέσως διὰ τῶν Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν, φρονεῖ, εὐστόχως δέ, ἀκόμη ὅτι ἡ γνώμη αὕτη ἰσχύει καὶ διὰ τὰ τοπωνύμια. Ὡς πρὸς τὴν περιφέρειαν Καρδαμύλης ἔχω νὰ παρατηρήσω ὅτι τὰ ξενικὰ τοπωνύμια ἀπαντῶσιν, ὅπου στρατιῶται ἐγκατεστάθησαν.

² Ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς Morritt (τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Μ. ἐξέδωκεν ὁ R. Walpole, *Memoirs relating European and Asiatic Turkey*. Ἐκδ. Β' London 1818, σ. 43), ἐπισκεφθεὶς τὴν Μάνην τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1795, εὔρεν «ὅτι μεταξὺ τῶν καπεταναίων τῆς ἦσαν ἀνεκτιῶς μορφωμένοι εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν καὶ τινες ἔχοντες γνώσεις τῆς ἀρχαίας φιλολογίας ἱκανάς, ὅπως ἀναγιγνώσκουν τὸν Ἡρόδοτον καὶ Ξενοφῶντα, προσέτι δὲ ὅτι ἦσαν ἐνήμεροι τῆς ἱστορίας τῆς χώρας τῶν. Σημειωτέον ὅτι ὁ Morritt εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων ξένων, ὅστις εἰσῆλθεν εἰς τὴν Μάνην καὶ κατὰ τὸν ἐκδότην του (ἐνθ' ἄνωτ. σ. XIII) ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν ἠθῶν τῶν Μανιατῶν εἰς οὐδένα ἄλλο περιηγητικὸν ἔργον ὑπάρχει, ὅσον εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Μ.

³ Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο πρόβλημα, δηλαδὴ ἡ ἐγκατάστασις τῶν Σλάβων ἐν Πελοποννήσῳ, κατὰ τὸν περὶ τούτου γράψαντα καθηγητὴν ΣΤΥΛΠ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΝ, (σ. 10), εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον ἀμφισβητουμένων καὶ περὶ τὸ ὅποιον ἡσχολήθησαν διάσημοι ἱστορικοί. Ἐνταῦθα ἀρκοῦμαι νὰ σημειώσω τοὺς τελευταίως ἐκ τῶν ἱστορικῶν γράψαντας, οἷον: Κ. ΑΜΑΝΤΟΝ, Ἱστορ. τοῦ Βυζ. Κράτους τ. Α' σελ. 279 - 284, 395 - 396 καὶ σ. 468 - 471 (ἐνθα ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία), Μ. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*. Berlin 1941. Κατὰ τῆς προσπάθειας τοῦ V., ἵνα ἐπιστημονικώτερον θεμελιώσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ Fallmerayer, ὡς καὶ τοῦ ταγμ. G. STADTMÜLLER γράψαντος ἐν ἡμέραις Κατοχῆς τὸ «Der Peloponnes. Ἀθῆναι 1944» ἀντεπεξῆλθον σθεναρῶς ἐκ τῶν ἡμετέρων οἱ: Δ. GEORGACAS, *Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen*, ἐν *Bys. Zeits.* 41 (1941) 351 - 381, Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικαὶ τοπωνυμῖαι ἐν *Ν. Ἑστία* 35 (1944) τεύχ. 407 καὶ 408 σ. 485 - 490 καὶ 536 - 542). Ὁ ΑΥΤΟΣ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Ἀθῆναι 1945, Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Βόρειοι Γείτονες. Ἀθῆναι 1945, ΑΛ. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, *Βυζαντιναὶ Μελέται* τ. Β. Ἀθῆναι 1946, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Σλαβικαὶ Ἐπιδρομαί*, Βυζ. Πολιτική. (Ἐφημ. *Τὸ Βῆμα* 4 καὶ 5 Σ/βρίου 1946) Ρ. CHARANIS, *Nikephorus I, the Savior of Greece from the Slavs* (Βυζαντινά. Μεταβυζαντινά I (1946) σ. 75 - 92) ΣΠ. ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ, Οἱ Τσάκωνες καὶ τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν. Ἀθῆναι, 1947, ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Βυζαντιναὶ Μελέται*. VI. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ. Θεσσαλονίκη 1947 καὶ τέλος εἰδικῶς ὁ Σ. ΚΟΥΓΕΛΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταυγέτου ἐξ ἀφορμῆς Βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας* (Πραγμ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 15, ἀρ. 3).

ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Εἶναι προφανεῖς αἱ δυσκολίαι τῆς ἐκδόσεως ἐγγράφων γεγραμμένων διὰ διαφόρων χειρῶν καὶ μάλιστα κατὰ κανόνα ἀγραμμάτων.

Ἐθεωρήθη ὀρθότερον τὸ σύστημα τῆς ἀποκαταστάσεως ὀρθογραφικῶς τοῦ κειμένου τῶν ἐγγράφων, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπηρεάζεται τοῦτο φθογγολογικῶς, γραμματικῶς ἢ συντακτικῶς. Ἐπίσης κατεγράφησαν διὰ κεφαλαίων γραμμάτων τὰ ἀρχικά τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τῶν τοπωνυμίων, ἐκανονίσθη δὲ ὁ τονισμὸς καὶ ἡ στίξις. Σχετικῶς μὲ τὸν τονισμὸν μερικῶν λέξεων πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι, ἐφόσον δὲν ὑπῆρχε τονισμὸς εἰς τὸ ἐγγραφον, τονίζομεν συμφώνως μὲ τὴν ἰδιωματικὴν τοῦ τόπου γλῶσσαν (π. χ. κουκία, λουρία, μερέα-μερία, μερασίες, παιδία, πούλησία, προικίο, τοιχίο, χρονία, φαμελία, εἰτέ, ἀνοψίος κλπ.).

Ἐξαιρετικῶς διετηρήσαμεν πανομοιότυπως καὶ ἄνευ διορθώσεων τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐγγράφων. Ἡ σειρὰ τῆς δημοσιεύσεώς των ἀκολουθεῖ τὴν χρονικὴν τάξιν.

Ὡς παλαιογραφικὰ τέλος σημεῖα ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ καθορισθέντα ὑπὸ τῆς Union Académique Internationale¹ ἦτοι:

- $\alpha\beta\gamma\delta$ = γράμματα ἀμφιβόλως ἀναγινωσκόμενα
- $\dots$ = γράμματα δυσανάγνωστα
- $[\dots]$ = γράμματα ἐλλείποντα καὶ δυνάμενα κατ' ἀριθμὸν νὰ ὑπολογισθοῦν κατὰ προσέγγισιν
- $[\quad]$ = γράμματα ἐλλείποντα καὶ μὴ δυνάμενα νὰ ὑπολογισθοῦν κατ' ἀριθμὸν
- $[\alpha\beta\gamma\delta]$ = γράμματα ἐλλείποντα καὶ συμπληρούμενα
- $\langle \alpha\beta\gamma\delta \rangle$ = γράμματα ἢ λέξεις παραλειφθεῖσαι ὑπὸ τοῦ γραφέως καὶ προστιθέμεναι
- $\langle \quad \rangle$ = χάσματα
- $(\alpha\beta\gamma\delta)$ = ἀναλύσεις βραχυγραφιῶν
- $\llbracket \alpha\beta\gamma\delta \rrbracket$ = γράμματα διαγραφόμενα ὑπὸ τοῦ γραφέως
- $\{ \alpha\beta\gamma\delta \}$ = γράμματα διαγραπτέα κατὰ τὸν ἐκδότην (παρεμβλήματα, ἐπαναλήψεις)
- $| \alpha\beta\gamma\delta |$ = γράμματα ἢ λέξεις προστεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ γραφέως εἰς τὸ διάστιχον
- $\acute{\alpha}\beta\gamma\delta\acute{\tau}$ = σημεῖον παρεφθαρμένων καὶ ἀκαταλήπτων λέξεων.

¹ Emploi des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes Grecs et Latins, (Paris 1932) σ. 21.

